

Nəsiminin dilində qayıdış əvəzlilikləri və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı integrativliyi

Mahirə HÜSEYNOVA,

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
filologiya fakültəsinin dekani,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor*

Azərbaycan ədəbi dili tarixində misilsiz xidmətləri olan Nəsimi dilimizin bütün imkanlarından məharətlə istifadə edən söz sənətkarı olmuş, əsərlərində müəyyən üslubi məqsədlərə nail olmaq üçün əvəzliliklərdən də bol-bol bəhrələnmişdir. Azərbaycan dilinin incə çalarlarından bacarıqla istifadə edən böyük Nəsimi əvəzliliklərin bütün mənə növlərindən yerli-yerində yararlanmış və dahi şairin poetik irsində əvəzliyin qayıdış növünün işlənmə tezliyi, formaları, üslubi imkanları və ümumtürk dillərinə qarşılıqlı integrativliyi xüsusi maraq doğurduğundan bu məqaləmizdə bu cür aktual problemləri şərh etməyə çalışacağıq.

Şəxsin özünə işarə edilən qayıdış əvəzlilikləri ümumtürk dillərində 2 sözdə müşahidə olunur və bunlar öz və kəndi leksik vahidlərində özünü spesifik şəkildə göstərir. Nəsiminin istifadə etdiyi bu qayıdış əvəzlilikləri müasir ədəbi dilimizdən kəskin şəkildə fərqlənir. Öncə Nəsiminin bədii irsində işlənən öz qayıdış əvəzliyinə diqqət yetirək: Öz əvəzliyinin “sağır nun” samiti ilə işlənməsi halları türk dillərinin qədim əlamətlərindən biridir və bu fonetik hadisə əksər türk dillərində müşahidə edilməkdədir. Öz qayıdış əvəzliyinin “sağır nun” samiti ilə işlənməsi halları Nəsiminin aşağıdakı misralarında müşahidə edilir: Fani oldu özündən oldu həq; Özünü bir yana saldı, məni bir yan eylədi; Dərd ilə sən özünü qılma məlul. Bu nümunələrdə işlənən “sağır nun” Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli şəkildə özünü göstərir. M. İslamov “Türk dillərində əvəzliliklər” adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, bu qədim əlamətə Qazax və Şəki dialektlərində də təsadüf olunur. Məs: Özün görörsən, özün də qulaq asmersan (Qazax); Sənin özünün kəli varıydımı (Şəki).

Azərbaycan ədəbi dilində tarixən öz və kəndi qayıdış əvəzlilikləri müvazi şəkildə işlənməmişdir. Kəndi əvəzliyi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü qoruyub saxlaya bilməmişdir. Ümumtürk dillərində hazırda intensiv şəkildə işlənən öz qayıdış əvəzliyidir. Hazırda öz leksik vahidinə sinonim olan kəndi əvəzliyi yalnız Türkiyə türkcəsində işlənməkdədir. Ümumtürk dillərinə öz əvəzliyinin qarşılıqlı integrasiyası güclü olmuşdur. Buna “Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü”ndə diqqət yetirək. Belə ki, bu əvəzlik Azərbaycan türkcəsində öz, başqırd türkcəsində üz, üzi, qazax türkcəsində öz (i), öz, qırğız türkcəsində oz, özbək türkcəsində öz, özi, tatar türkcəsində üz, üzi, türkmən türkcəsində öz, özi, uyğur türkcəsində isə öz, özi fonetik variantlarında işlənir.

H.Mirzəzadə türk dillərinin qədim yazılı abidələrinə istinad edərək göstərir ki, öz sözünün ifadə etdiyi mənə və cümlədə danışdığı vəzifəsi heç bir dəyişikliyə uğramamışdır. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, tarixən də belə olmuşdur.

Tarixi materialların dilindən məlum olur ki, ədəbi-bədii əsərlərin dilində qayıdış əvəzliyinin kök hissəsi öz-lə yanaşı, bu sözün tam sinonimi olan kəndi, kendi, kendu sözü də işlənmişdir. Lakin bu söz bu gün, xüsusilə türk-osmanlı dili üçün daha çox səciyyəvi sayılmaqdadır: Kendiyi bilməyən bu dəm qorqu nədir nə bilsün ol. Kendusini bilənlərə sur nədir xətər nədir.

Xalq yaradıcılığı materialları, canlı danışq və müasir dialektizmlərin üzərində aparılan tədqiqatdan belə aydın olur ki, kendi, kendu sözü dilimiz üçün səciyyəvi olmadığından bu dildə kök sala bilməmişdir. Qazax dialektində və Gürcüstanın Bolnisi şivəsində ancaq kendi əvəzliyinə tərkib daxilində təsadüf edilir. Məsələn, kendi-yələ, kendi-gələ, övvəlki ildə taxıl əkilmiş sahədə, sonrakı ildə özü-özünə çıxan, əmələ gələn taxıla deyilir.

Ehtimal ki, bu, qərb türkcəsinin təsiri nəticəsində bu və ya digər yazıcının dilində özünə yer tapmışdır. Hətta, məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanda yaranan mətbuat və ədəbiyyatın səhifələrində türk yazıcılarının dilini təqlid edən bir qrup yazıcının dilində yenidən işlənməyə başlamışdısa da, geniş kütlənin dilinə nüfuz edə bilməmişdir. Qədim və orta əsrlərin dilində bunun azlığı yenə xalq dilinin müqavimətindən irəli gələn bir hadisə idi. Kendi sözünün mənşəyi məsələsi hələlik tamamilə izah edilmədiyi üçün, bu barədə qəti bir fikir söyləmək mümkün deyildir.

Ədəbi materialların üzərində apardığımız müşahidələrdən bizə məlum oldu ki, öz və kəndi sözlərinin işlənmə dərəcəsi bərabər olmamışdır, birinciyə nisbətən ikinci əhəmiyyətsiz yerdə durur.

Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin İsmayılı və Kəlbəcər şivələrində kəndi sözü isim kimi işlənir və “taxılı saxlamaq üçün taxtadan düzəldilmiş və ya ağacdan hörülüb suvaqlanmış qab” anlamını bildirir: – Bu il o qədər əmək günü-mə buğda düşüb ki, təzədən iki dənə də kəndi qayırmaq lazımdı (İsmayılı) (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti). Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində həm əvəzlik, həm də isim kimi işlənən kəndi sözləri omonimlik də yarıda bilir.

Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində kəndi şəklində işlənən bu sözün müxtəlif fonetik variantlarla, eyni zamanda təkrar-təkrar və mürəkkəb söz tərkibində işlənməsi halları da Nəsiminin dilində müşahidə olunur. Məsələn: Kendinizmi yazarım fərmanə bən. Ani kim elm bulub bilmədiksə kendinizimi; Kəndiyyi dəlüngə biraqdı, sürdi düğünə gəldi; Kəndü-kəndü zatını eylər bəyan; Sən humayzi laməkansan, kəndözindən bixəbər və s.

Kəndi sözü əsasında müasir Türkiyə türkcəsində kəndiliğindən (özlüyündə, özbaşına) idiomatik ifadəsi də yaranmışdır. Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində “kəndinə gəlmək” frazeoloji ifadəsi işlənir. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən özlüyümdə, öz başına ifadələri “Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü”ndə öz izahını aşağıdakı kimi tapır: başqırd türkcəsində üz aldına, üzünan-üzi, qazax türkcəsində öz-özinən, özinen özi, qırğız türkcəsində özünən özü, özbək türkcəsində öziçə, öz-özidən, tatar türkcəsində üz aldına, üzünan üzi, türkmən türkcəsində öz-özü, özündən, uyğur türkcəsində özi özidin, özi bilan özi şəkillərində çıxış edir.

Nəsiminin bədii irsində müvazi şəkildə işlənən öz və kəndi qayıdış əvəzliliklərinin etimologiyası da xüsusi maraq doğurur. Qrammatika kitablarında göstərilir ki, özl, özk sözləri qayıdış əvəzliliklərinin ilkin mənalarına uyğun gəlir. Ancaq müasir dil baxımından bunlar əvəzlik vəzifəsini yerinə yetirmir. Daha doğrusu, qayıdış əvəzlilikləri bu sözlərdən əmələ gəlmişdir, bu sözlərin əsasında yaranmışdır.

Maraqlı bir sual da meydana çıxır: Necə olur ki, kəndi qayıdış əvəzliyi Türkiyə və Azərbaycan türkcələrinə integrasiya olunduğu halda, bu uyğunlaşma digər qohum türk dillərində demək olar ki, müşahidə edilmir? Fikrimizcə, ümumtürk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində kəndi əvəzliyinə nisbətən öz əvəzliyi daha üstün mövqedə olmuş və buna görə öz əvəzliyi kəndi əvəzliyinin geniş yayılmasına imkan verməmişdir. H.Mirzəzadə isə belə ehtimal edir ki, Azərbaycan və türk dilləri arasında mövcud olan yaxınlıq nəticəsində eyni mənaya yaxın gələn hər iki söz – öz və kəndi yanaşı işlənərək, kendi + öz – kəndöz şəklə almış və bir müddət də müvazi işlənmişdir. Lakin zaman keçdikcə bunlar vahid lüğətə keçmədiyindən tərkib hissələri ayrılmış, Azərbaycan dilində öz, türk dilində isə kendi sözü sabit qalmışdır.

Beləliklə, ümumtürk dillərinə qayıdış əvəzliliklərinin böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin yaradıcılığı əsasında uyğunlaşma prosesinin izlərini tədqiq etmək, araşdırmaqla həm böyük söz ustasının bədii irsinin morfoloji imkanlarını, həm ümumtürk dillərinə bu sistemli integrasiya xüsusiyyətlərini aşkarlamış, üzə çıxarmış oluruq.